

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.76>
УДК 343.98.63

О. І. Міхєєва,
судовий експерт

М. Л. Міхєєва,
завідувач лабораторії

*Донецький науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОСВІДОМОСТІ В ДИСКУРСІ ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДЕКСПЕРТНИХ

У статті розглянуто проблему експертної діагностики індивідуально-особистісних характеристик неповнолітніх підекспертних. Систематизовано та узагальнено методичні підходи щодо вивчення параметрів самосвідомості в контексті судово-психологічної експертизи неповнолітніх. Співставлення даних про стан і особливості самосвідомості неповнолітніх з результатами аналізу ситуації і поведінки, з урахуванням міжіндивідуальної варіативності показників психічного розвитку та своєрідності соціальної ситуації визначено як фактор, що підвищує рівень достовірності та обґрунтованості експертних висновків.

Ключові слова: самосвідомість, судово-психологічна експертиза, неповнолітні підекспертні.

Судово-психологічна експертиза неповнолітніх підекспертних (обвинувачених, свідків, потерпілих) є одним з найбільш складних предметних видів експертизи, що визначається як неоднозначністю їх юридичного значення й особливою вразливістю підекспертних, так і необхідністю застосування спеціальних знань в галузі дитячої психології і патопсихології, психології розвитку та вікової психології, психодіагностики дітей і підлітків.

Проблема удосконалення процедури експертного дослідження, оптимізації його змісту та форми, обґрунтованості експертних висновків щодо неповнолітніх підекспертних стає все більш актуальною в контексті вимог надійного забезпечення справедливості судових рішень.

Необхідність оптимізації методичного забезпечення експертної діяльності відносно неповнолітніх підекспертних обговорюється як у фундаментальних психологічних дослідженнях, так і в окремих публікаціях (Н. Алікіна, Н. Арефіна, М. Коченов, І. Кудрявцев, В. Мухіна, В. Нагаєв, Ф. Сафуанов, Т. Савкіна, О. Сліпець та ін.).

Метою статті є визначення можливостей використання методів діагностики особливостей самосвідомості неповнолітніх підекспертних у судово-експертній діяльності психолога-експерта в контексті проблеми детермінованості й обґрунтованості експертних висновків.

Регламентація судово-психологічної експертизи неповнолітніх підекспертних здійснюється відповідно до п. п. 1.8., 3.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень № 53/5 від 08.10.1998 р. зі змінами та доповненнями [1].

Перелік питань, які вирішуються судовою експертизою, припускає аналіз психологічних аспектів ситуації справи та психічного стану неповнолітньої особи, особливостей її сприймання та оцінювання, відносин щодо конкретної людини та до самого себе; можливостей адаптації та стійкості до впливу стресових ситуацій.

Методика експертного дослідження передбачає використання науково обґрунтованих методів і засобів дослідження об'єкта судової експертизи, розв'язання експертного завдання в пропонованій експертній ситуації. За визначенням М. Бондар, «експертна методика – це програма вирішення експертного завдання, що складається з послідовних практичних і логічних операцій та передбачає застосування системи визначених методів дослідження» [2, с. 17].

Обов'язковою складовою експертного дослідження є зіставлення даних про стан і особливості психічного розвитку неповнолітнього з результатами аналізу ситуації і поведінки підекспертного з урахуванням міжіндивідуальної варіативності показників психічного розвитку та своєрідності соціальної ситуації розвитку.

Співвіднесення вивчення самосвідомості з завданнями експертної діяльності має спиратися на розуміння її як багатомірного феномену, який розглядається з позиції системно-структурного підходу, сформульованого в роботах Б. Ананьєва, Б. Братуся, Є. Голубевої, Л. Ковара, Б. Ломова, В. Мерліна, А. Томаса, Е. Фромма, С. Чесс, Є. Юдіна та інших авторів. Отже, відбір методів діагностики доцільно здійснювати саме в контексті даного підходу, виходячи з таких характеристик особистості:

- психофізіологічної – передбачає діагностику типологічних якостей особистості загального порядку, що мають переважно природну обумовленість (зокрема, таких як гетерономність – автономність, концентричність – ексцентричність, баланс особистісних властивостей, працездатність, стресовий стан);

- психологічної – включає визначення індивідуальних особливостей самосвідомості, емоційної сфери, тривожності, поведінкових проявів, мотивації у тій мірі, наскільки є розробленими методики їх діагностики стосовно неповнолітніх;

- соціальної – зорієнтована на вивчення реально існуючої оцінної системи, що задається в найближчому мікросоціумі неповнолітніх підекспертних у якості критеріально-еталонного зразка і зумовлює певну тенденцію розвитку самосвідомості особистості;

- соціокультурної – включає в себе вивчення системи ціннісних орієнтацій неповнолітніх підекспертних і їхнього найближчого оточення.

На нашу думку, урахування зазначених характеристик при підборі комплексу діагностичних методик експертного дослідження структурних складових самосвідомості неповнолітніх підекспертних має підвищити рівень достовірності та доказовості експертних висновків.

В основі психологічної діагностики індивідуально-психологічних особливостей особистості неповнолітніх підекспертних лежать чотири основних принципи, що взагалі визначають побудову психодіагностичного дослідження [3; 4; 5; 6; 7]:

1. Принцип методичного обмеження передбачає, що розроблений у рамках однієї теоретичної концепції метод, не може бути повною мірою використаний для об'єктивізації тієї сторони об'єкту, яка висвітлена іншою теорією.

2. Принцип взаємної перевірки та зіставлення отриманих результатів між собою [8]. Будь-яка методика має більш широкі можливості зондування, крім її прямої цільової спрямованості. При адекватному підборі методик результати, отримані за допомогою однієї методики, перевіряються через додаткові можливості іншого діагностичного інструментарію.

3. Принцип необхідності-достатності полягає в тому, що набір і кількість діагностичних процедур повинні бути мінімально необхідними, і в той же час цілком достатніми для об'єктивного вивчення психічної реальності. Більшість психологічних методик дозволяє отримати більш широкий спектр даних за рахунок додаткових можливостей методики. Психологу-експерту необхідно так побудувати діагностичний алгоритм, щоб, використовуючи основну спрямованість і додаткові можливості методик, скласти на основі діагностичного алгоритму необхідний набір інструментальних засобів і технік, що дозволяють економічно та досить надійно провести дослідження.

4. Принцип взаємозв'язку можливостей діагностичного інструментарію та глибини зондування психічної реальності передбачає, що кожна конкретна методика досліджує те, на що вона спрямована, лише на певному рівні.

Зазначимо, що процедура судово-психологічної експертизи неповнолітніх підекспертних (обвинувачених, свідків, потерпілих) визначається як особливий різновид міжособистісної взаємодії, коли підекспертному надається допомога психологічними засобами у разі виникнення в нього проблем або утруднень комунікативного характеру. Вона надає можливість не тільки отримати інформацію для експертних висновків, але й розвантажує від комунікаційних труднощів психіку неповнолітніх, знімає ситуативну дезадаптацію, що природно виникає при переході від спонтанного спілкування до цілеспрямованого, спланованого, самокерованого [9].

У психодіагностичній практиці найбільш поширена типологія діагностичних методик за цільовим призначенням, у рамках якої їх можна умовно диференціювати на три основні групи:

- описові – спостереження, бесіди, анкетування, опитування, інтерв'ю, аналіз результатів діяльності, контент-аналіз;

- оціночно-вимірні, які дозволяють отримувати відносно точні кількісні й якісні характеристики досліджуваних психологічних властивостей: проектні, процесуальні, критеріально-орієнтовані тести, тести станів і властивостей тощо;

- пояснювальні, до яких відносять метод експериментального дослідження, якісний і кількісний аналіз результатів і емпіричних даних [10].

Виходячи із зазначеної типології розглянемо методики, що є найбільш адекватними завданням діяльності психолога-експерта щодо неповнолітніх підекспертних.

До класичних описових методів практичної психології відносять спостереження, яке надає ні з чим незрівнянну інформацію про дитину та дозволяє виявити явні та приховані факти психічної діяльності.

У роботі психолога-експерта, як правило, використовується парціальне спостереження – короткострокове за періодичністю і тривалістю часових витрат, вибіркове за фіксованими показниками. Результати спостереження за неповнолітніми підекспертними в ході виконання ними того чи іншого завдання є важливою додатковою інформацією для психолога.

Чільне місце в експертній діагностиці особливостей самосвідомості неповнолітніх підекспертних займають оцінно-вимірювальні методи, переважно тести, що представляють собою теоретично й емпірично обґрунтовану систему завдань.

Загальновідомо, що психодіагностичні тести умовно диференціюють за кількома групами:

- інтелектуальні, що оцінюють ступінь розвиненості у підекспертних різних пізнавальних процесів: мислення, сприйняття, уваги, уяви, пам'яті, мови (тести Дж. Векслера, Е. Торренса, О. Ліпмана; методики «Червоно-чорна таблиця», «Коректурна проба», «Оперативна проба» тощо);

- особистісні, що оцінюють індивідуальні особливості людини, що визначають її вчинки: темперамент, характер, мотивація, емоції, здібності (опитувальник Я. Стреляу, тест Р. Кеттела, опитувальник А. Мехрабієна-Н. Епштейна тощо);

- міжособистісні, що дозволяють оцінити людські відносини в різних соціальних групах (соціометрія, тест К. Розенцвейга, методика Р. Жіля, методика Т. Лірі, тест К. Томаса, методики PARl і А. Я. Варга-В. В. Століна).

Аналіз науково-психологічної літератури показав, що тести, за специфікою використаних завдань, можуть поділятися на такі групи:

- практичні, що включають у себе завдання та вправи, які підекспертний виконує в наочно-дієвому плані, тобто практично маніпулюючи реальними матеріальними предметами або їх заміниками;

- образні, що містять вправи з образами, картинками, малюнками, схемами, уявленнями, асоціаціями й аналогіями. Вони припускають використання уяви, уявних перетворень образів;

- вербальні, що включають завдання на оперування словами та передбачають визначення понять, формулювання висновків, порівняння обсягу та змісту різних слів, логічні операції з поняттями.

З метою вивчення деяких параметрів самосвідомості неповнолітніх підекспертних найбільш продуктивними є проєктивні методи. Проєктивні тести – це особлива група діагностичних тестів, що представляє собою спеціальну техніку дослідження тих особливостей особистості, психічних властивостей конкретного суб'єкта, які в меншій мірі доступні безпосередньому спостереженню чи опитуванню. У проєктивних тестах людині пропонуються неструктуровані завдання, що допускають багато

способів виконання. Дана група методик заснована на припущенні, що в своєму рішенні суб'єкт проявляє специфічні для нього способи реагування. Вони складаються з таких стимулів, реагуючи на які суб'єкт проектує властивості, що притаманні його особистості, і саме це зменшує ймовірність навмисного створення бажаного враження. Для цього пропонується пояснити юридично значущу подію, відновити ціле за деталями, надати значення неоформленому матеріалу, створити розповідь за картинкою з невизначеним і певним змістом.

Проективні методики в порівнянні з іншими тестами мають істотну перевагу: вони менш суб'єктивні та мало схильні до випадкових, ситуативних впливів. У чистому вигляді проектними тестами є всі малюнкові, а також низка тестів, що мають лінійні показники (тест М. Люшера, тест малюнкової фрустрації К. Розенцвейга, Hand-тест Е. Вагнера тощо). Будь-які тестові методики в більшій мірі свідчать про те, що може робити неповнолітній підекспертний у даний час. Але вони не можуть надати психологу-експерту інформацію про те, чому суб'єкт виконує тест саме так. Щоб відповісти на ці запитання, необхідно досліджувати умови розвитку, мотивацію, соціальний анамнез та інші істотні показники та чинники, що детермінують індивідуально-психологічні особливості особистості та поведінкові рефлексії.

До групи об'єктивних методів у психодіагностиці неповнолітніх підекспертних також відносять методи якісного та кількісного аналізу емпіричних даних. Метод якісного аналізу дозволяє описати властивість, що діагностується у відомих наукових поняттях, а метод кількісного – через відносну ступінь його розвитку у конкретної дитини в порівнянні з так званою нормою. Зокрема, до кількісного аналізу відносять усе різноманіття методів ранжирування: за статевими, віковими ознаками тощо. Іноді кількісні та якісні характеристики поєднуються в рамках аналізу результатів, отриманих за однією методикою, що дає можливість описати досліджувану властивість подвійною – кількісно-якісною – характеристикою.

Отже, в практиці експертної діагностики параметрів самосвідомості неповнолітніх підекспертних має реалізуватися системно-інтегративний підхід до підбору діагностичного інструментарію, що забезпечить підвищення рівня об'єктивності та об'ґрунтованості експертних висновків.

Перелік посилань

References

1. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 25.01.2019)

2. Бондарь М. Е. О понятии «экспертная методика». *Криминалистика и судебная экспертиза*: респ. межвед. научн.-метод. сб. Киев, 1990. Вып. 40. С. 13–19.

1. *Instruktsiia pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doalidzen* [Instruction on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies]: zatv. Nakazom M-va yustytzii Ukrainy vid 08.10.1998 No 53/5 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (request date: 25.01.2019)

2. Bondar M. Ie. (1990). O ponatii 'ekspertnaia metodika' [On the concept of 'expert technique']. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza* [Criminalistics and

- forensics]: resp. mezhved. nauchn.-metod. sb. Kiev, Vyp. 40. p.p. 13-19
3. Братусь Б. С. Аномалии личности. Москва: Мысль, 1988. 301 с
3. Bratus B.S. (1988). Anomalii lichnosti. [Personality anomalies]. Moskva: Mysl, 301 p.
4. Психология и этика: Опыт построения дискуссии. Самара: ИД «БАХ-РАХ», 1999. 128 с.
4. Psikhologiya i etika: Opyt postroieniia diskussii. [Psychology and Ethics: The Experience of Building a Discussion]. Samara: ID 'BAKh-RAKh', 1999. 128 p.
5. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: введение в психологию субъективности. Москва: Школа-Пресс, 1995. 384 с.
5. Slobodchikov V.I., Isaev E.I. (1995). Osnovy psikhologicheskoi antropologii. Psikhologiya cheloveka: vvedeniie v psikhologiiu subiektivnosti. [Basics of psychological anthropology. Human psychology: an introduction to the psychology of subjectivity.] Moskva: Shkola-Press, 384 p.
6. Флоренская Т. А. Диалог в практической психологии: наука о душе. Москва: ГИЦ «Владос», 2001. 208 с.
6. Florenskaia T.A. (2001). Dialog v prekticheskoi psikhologii: nauka o dushe. [Dialogue in practical psychology: the science of the soul]. Moskva: GITs 'Vlados', 208 p.
7. Юдина Е. Г. Психолого-педагогическая диагностика в системе дошкольного образования: проблемы и перспективы. Обуч. 2001. № 4. Рубрика «Под крепкой». С. 1-6.
7. Iudina E.G. (2001). Psikhologo-pedagogicheskaiia diagnostika v sisteme doshkolnogo obrazovaniia: problem i perspektivy. [Psychological and pedagogical diagnostics in the system of preschool education: problems and prospects.]. Obuch. No 4. Rubrika 'Pod skrepkoi'. p.p. 1-6.
8. Рубинштейн С. Я. Экспериментальные методики патопсихологии. Москва: ЭКСМО-Пресс, 1999. 448 с.
8. Rubinshtein S.I.a. (1999). Eksperimentalnye metodiki patopsikologii. [Experimental methods of pathopsychology.]. Moskva: EKSMO-Press, 448 p.
9. Міхеєва О. І., Міхеєва М. Л. Діагностувальний інструментарій психолінгвістичних досліджень у контексті проблеми судової психологічної експертизи малолітніх підекспертних. Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю створення. (Харків, 10-11 жовт. 2018 р.). Харків: Право, 2018. С. 210-213.
9. Mikhieieva O.I., Mikheieva M.L. (2018). Diahnostuvalnyi instrumentarii psykholihvistychnyk doslidzhen u konteksti problemy sudovoi psykholohichnoi ekspertyzy malolitnikh pidekcpertnykh. [Diagnostic tools for psycholinguistic research in the context of the problem of forensic psychological examination of minor subexpert.] Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky: zb. materialiv mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 95-richchiu stvorennia. (Kharkiv, 10-11 zhovt. 2018 r.). Kharkiv: Pravo, p.p. 210-213.
10. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психодиагностике. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 528 с.
10. Burlachuk L.F., Morozov S.M. (2000). Slovar-spravochnik po psikhodiagnostike. [Dictionary of psychodiagnosis]. Sankt-Peterburg: Piter, 528 p.

**ИЗУЧЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ САМОСОЗНАНИЯ В ДИСКУРСЕ
ПРОБЛЕМЫ СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ
НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПОДЭКСПЕРТНЫХ**

**Е. И. Михеева
М. Л. Михеева**

В статье рассмотрена проблема экспертной диагностики индивидуально-личностных характеристик несовершеннолетних подэкспертных. Систематизированы и обобщены методические подходы к изучению параметров самосознания в контексте судебно-психологической экспертизы несовершеннолетних. Определено, что обязательной составляющей экспертного исследования является сопоставление данных о состоянии и особенностях психического развития несовершеннолетнего с результатами анализа ситуации и поведения подэкспертного, учетом межиндивидуальной вариативности показателей психического развития и своеобразия социальной ситуации развития. Сделан вывод о целесообразности отбора методов диагностики в контексте следующих характеристик личности: психофизиологической (предполагает диагностику типологических качеств личности общего порядка, имеющих преимущественно естественную обусловленность); психологической (включает определение индивидуальных особенностей самосознания, эмоциональной сферы, тревожности, поведенческих проявлений, мотивации); социальной (ориентация на изучение реально существующей оценочной системы, которая задается в ближайшем микросоциуме несовершеннолетних подэкспертных в качестве критериально-эталонного образца и обуславливает тенденцию развития самосознания личности); социокультурной (включает в себя изучение системы ценностных ориентаций несовершеннолетних подэкспертных и их ближайшего окружения). Отмечено, что в основе психологической диагностики индивидуально-психологических особенностей личности несовершеннолетних подэкспертных лежат четыре основных принципа, определяющие построение психодиагностического исследования: принцип методического ограничения, принцип взаимной проверки и сопоставления полученных результатов между собой, принцип необходимости-достаточности, принцип взаимосвязи возможностей диагностического инструментария и глубины зондирования психической реальности. Подчеркнуто, что процедура судебно-психологической экспертизы несовершеннолетних подэкспертных (обвиняемых, свидетелей, потерпевших) определяется как особая разновидность межличностного взаимодействия, при котором испытуемым оказывается помощь психологическими средствами в случае возникновения у них проблем или затруднений коммуникативного характера. Это дает возможность не только получить информацию для экспертных заключений, но и разгружает от коммуникационных трудностей психику несовершеннолетних, снимает ситуативную дезадаптацию, что естественно возникает при переходе от спонтанного общения к целенаправленному, спланированному, самоуправляемому. Определена необходимость реализации системно-интегративного подхода к подбору диагностического инструментария, который обеспечит повышение уровня объективности и обоснованности экспертных выводов.

Ключевые слова: самосознание, судебно-психологическая экспертиза, подэкспертные несовершеннолетние.

STUDYING THE PECULIARITIES OF SELF-CONSCIOUSNESS IN THE DISCOURSE OF THE PROBLEM OF FORENSIC-PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF A MINOR SUBJECT

O. Mikhieieva

M. Mikheieva

The article deals with the problem of expert diagnosis of individual and personal characteristics of minors under subject. Systematic and generalized methodological approaches to the study of the parameters of self-consciousness in the context of forensic psychological examination of minors. It was determined that a mandatory component of expert research is a comparison of data on the state and characteristics of the mental development of a minor with the results of an analysis of the situation and behavior of the subject, taking into account the inter-individual variation of indicators of mental development and the peculiarity of the social situation of development. The conclusion is made about the expediency of selecting diagnostic methods in the context of the following personality characteristics: psychophysiological (implies the diagnosis of typological personality qualities of a general order, which are predominantly natural conditionality); psychological (includes determining the individual characteristics of self-consciousness, emotional sphere, anxiety, behavioral manifestations, motivation); social (orientation to the study of a real-life assessment system, which is set in the nearest microsociety of minors under the experts as a standard-reference sample and determines the tendency for the development of self-identity); sociocultural (includes the study of the system of value orientations of minors under expert and their immediate environment). It is noted that the basis of psychological diagnosis of individual psychological characteristics of the personality of minors under the expert are four basic principles that determine the construction of a psychodiagnostic study: the principle of methodical limitation, the principle of mutual verification and comparison of the results obtained among themselves, the principle of necessity-sufficiency, the principle of the relationship of diagnostic tool capabilities and depth sensing psychic reality. It was emphasized that the procedure of forensic psychological examination of minors subject (accused, witnesses, victims) is defined as a special kind of interpersonal interaction, in which the subject is assisted by psychological means in case of problems or difficulties of a communicative nature. This makes it possible not only to obtain information for expert opinions, but also relieves the psyche of minors from communication difficulties, relieves situational maladjustment, which naturally arises from the transition from spontaneous communication to targeted, planned, self-managed. The need to implement a system-integrative approach to the selection of diagnostic tools, which will increase the level of objectivity and validity of expert findings, has been determined.

Keywords: self-consciousness, forensic psychological examination, subject minors.